

(«Лен.жас»). Бұл үйде Сара бар ма, отыр неғып, Қарсы ұшпай тоты құстай қанат қағып (Біржан).

Не қылып/неғып/нағып. *Не әрекет жасап, не істеп*

Не қылып, не қойғанын өзі де білмейді («Жалын»). *Неғып* ербиіп тұрсың? (С.Талжанов). Жапан түзде *нағып* жүрсің? (Батырлар жыры).

Сұраулы сөйлем хабарлы сөйлем арқылы берілетін ойды білдіріп, баяндауыштың ұйытқы боларлық қызметінің арқасында сөйлемдер өзара вариант болады.

Сіңісу құбылысының әсерінен кейбір жеке дыбыстар, буындар тек түбір сөздердің құрамынан емес, сөз тіркестерінен де түсіріліп айтылады. Екі түбір сөз бір-біріне кірігіп, ажырамастай болып кеткен. Сіңіскен сөз тіркестері мен кіріккен сөздер ықшамдалып, жаңа мағынаға ие болған сөздер аралас келіп вариант қатарларын құрайды.

Сөз тіркестері мен жалғаулық шылаулардың өзгерісінен жасалған сөз варианттарының өзіндік даму сатылары ерекше назар аударады, болашақта да зерттеу нысаны бола алады. Сөз тіркестерінің жергілікті ерекшеліктерге тән түрлері де көптеп кездеседі, бірақ олар әдеби тілдің өлшеміне жатпайды. Сөз

бен сөздің тіркесу мүмкіндігінің шегі бар. Есім сөз бен етістіктің, кейбір сын есім мен көмекші етістіктің, шылау мен көмекші сөздердің тіркесу тәсілі жан-жақты. Тілдің дамып, қоғамдық қызметінің артуымен сөз тіркестері де молығып, ішінара өзгеріске ұшырайтыны байқалады. Сөз тіркесіндегі сөздердің білдірер мағынасының логикалық ойға қайшы келмеуі олардың әдеби тілде орнығуына белгілі дәрежеде әсер етеді. Сондай-ақ меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестерінің вариант болып жұмсалуды, бір септіктің орнына екінші септіктің алмасып жұмсалуды норма тұрғысынан айқындалады.

Синтаксистік варианттар дегеніміз белгілі тілдік формалар мен құрылымдарды қалай болса солай алмастыру болып шықпайды, қайта сол формалар мен құрылымдарды мақсатқа сәйкестендіріп, құбылта, құлпырта қолдану болып табылады.

1. Ысқақов.А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1991, -384 б.

2. Лукьянова Н.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970, С.151-163

3. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. –Алматы, 1969.

Чалтикенова Л.

В статье рассматривают вопросы о смешении морфологических и синтаксических вариантов слов на примере казахского языка.

Chaltikenova L.

The article examines the confusion of morphological and syntactic variants of the words through the example of the Kazakh language.

А. Н. Хасенова,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ізденушісі

ҚИМЫЛ ЕСІМДІ САБАҚТАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР

Қазақ тілі білімінде қимыл есімдері жан-жақты зерттеліп келді. Оған дәлел ретінде А. Ысқақов, А. Айғабылов, К. Неталиева, А. Салқынбай еңбектерін айта аламыз. Қимыл есімдерінің ұғымы, сөзжасамдық қызметі толық қарастырылса да, олардың сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы бола алу қабілеті арнайы жеке қарастырылып, көп талдана бермегені белгілі.

Қазақ тіл білімінің синтаксис саласына жазылған еңбектердің денінде, атап айтқанда Н. Сауранбаев, Ғ. Әбуханов,

Т. Қордабаев, Қ. Есенов еңбектерінде, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдарында тек есімше, көсемше, шартты рай формалары беріледі де, қимыл есімдері мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің жаса-

луына қатысты конструкция ретінде қарастырылады.

Профессор С. Аманжолов «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» атты еңбегінде түйық етістік арқылы жасалатын сабақтас құрмалас сөйлемдер жайлы:

«Есімшеге я түйық етістікке жалғанған жалғау үстіне қосылатын жалғаулар мыналар: көрі, бұрын, бері, басқа, кейін, соң (бұлар шығыс жалғаудан кейін келеді), қарай, лайық, таман, бола, шейін (бұлар барыс жалғауды керек қылады), орнына, алдында (ілікті керек қылады)» дей келіп, оларға мынадай мысалдар келтіреді:

«Әшімнің баяндама жасауына қарай, жұрт көп жиналды.

Әшімнің баяндама жасауына лайық, жұрт көп жиналды.

Әшім баяндамасы басталуына таман, біз де келіп қалармыз.

Әшім баяндама жасауына бола, колхозға барды.

Әшім баяндама жасауға шейін, жұрт тым-тырыс отырды.

Әшім баяндама жасаумен бірге, өзі ән-күйді басқарды.

Әшім баяндама жасаудың алдында, бізге тезісін көрсетті.

Әшім баяндама жасаудың орнына, әңгіме айтып кетті» [1,194-195].

Автор мәселені дұрыс көрсеткенімен, алынған сөйлемдер ауызша құралудың негізінде берілгендіктен, бұл пікір ғылыми айналымға түсе алмады деп есептейміз. Ғалымның осы пікірінен кейін де, қимыл есімдері басқа қырынан мол зерттелсе де, нақты сабақтас құрмалас сөйлемдерге қатысты зерттелмеген.

Қимыл есімдері арқылы бағыныңқы сыңардың баяндауышы жасалатындығына жіті мән беріп, ғылыми зерттеу нысанына айналдырып, оның жасалу формаларын шығаруды көздеген ұстазым, профессор Т. Сайрамбаев еді.

Профессор Т. Сайрамбаев пен Б. Сағындық жазған «Құрмалас сөйлемдер жүйесі» атты еңбекте (С. Аманжоловтың көрсетуінен кейін) алғаш рет қимыл есімі сабақтас құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстыру қызметіне ие екендігі жазылды. Еңбекте сабақтас құрмалас сөйлемдер жайлы былай берілген: «Сабақтас құрмалас сөйлемнің бірінші тиянақсыз сыңары бағыныңқы, екінші сыңары басыңқы деп аталады. Бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз формада айтылады. Бұл ұзақ уақыттың жемісі. Оның өзі көбіне етістік баяндауыштары, яғни есім-

ше, көсемше, шартты рай, оларға түрлі шылаулардың түйдектелуі арқылы және есімдерге түйдектелген көмекші етістік, модаль сөздердің қатысы арқылы жасалады. Демек, бағыныңқы сөйлем баяндауыштарының тиянақсыздығының негізінде ғана олар басыңқыға бағынышты. Сонымен бағыныңқы сөйлем басыңқымен:

- көсемше
- шартты рай
- есімше
- қимыл есімі

- есімдерге көмекші етістік, модаль сөздердің түйдектелуі арқылы жасалады» [2, 63].

Қимыл есімдері есімше сияқты сол тұлғада басыңқы сыңарда жұмсалмайтындығын ескертеді. Авторлар өз еңбектерінде қимыл есімінің сабақтас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстыруда тек қана үшін, себепті шылауларымен түйдектеліп келетіндігін көрсетеді. Мынадай мысалдар келтіреді: *Жол қысқару үшін, жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатқан едім* (Б. Майлин). *Физиологиялық әсері бірдей болмауы себепті, жаңа жасанды дәрілер ауру қоздырушы микроорганизмдерді тез жойып жібереді* («Білім және еңбек») [2, 66].

Көріп отырғанымыздай бұл еңбекте қимыл есімдері жеке бөлініп берілгенімен, оның жасалуына авторлар тек **үшін, себепті** шылауларын ғана көрсетумен шектеледі. Десек те бұл зерттеу бізге қимыл есімінің сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарында жұмсалатынын ғылыми түрде көрсетіп, берілген мысалдарымен дәлелдей алғандығымен құнды екенін ескергеніміз жөн.

Ендігі кезекте құрмалас сөйлемдерге арналған соңғы жарық көрген зерттеу еңбекте сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрмаласу жолдарын қалай берілгендігіне тоқталайық. Бұл Р.С. Әмір мен Ж.С. Әмірованың «Құрмалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде» атты еңбегі. Зерттеуде есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларымен қатар қимыл есімі де беріледі. Авторлардың сабақтас құрмалас сөйлемдердің грамматикалық түрлері мен жасалуына берген топтастыруына назарымызды аударайық:

«Сабақтас құрмалас сөйлемді ұйымдастыруға қатысып, оған грамматикалық форма беретін амалдар көп. Солардың қатарында басты қызмет атқаратын – бағыныңқының баяндауышының құрамына қатысатын негізгі

тұлға. Негізгі тұлғалар бағыныңқының баяндауышын жасауға жалаң түрде қатысады (–*n*, –*ын*, –*ін*, –*a*, –*e*, –*й*, –*стын* т.б), сонымен бірге үстеме қосымшаларды жалғап қатысатыны (–*сам*, –*саң*, –*ғанда*, –*ған соң*, –*ысы мен* т.б) бар [3, 69].

«Сабақтас құрмалас сөйлемдер осы аталған негізгі грамматикалық формалардың қатысуына қарай мына түрлерге бөлінеді:

Етістіктің көсемше формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің есімше формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің шартты рай формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер.

Етістіктің қимыл есім формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер» [3, 69].

Осылардың ішінде біздің тақырыбымызға қажеттісі етістіктің қимыл есім формаларының қатысуымен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдер. Авторлар сабақтас құрмаластың қимыл есім формалары арқылы жасалуына арнайы тоқталады. Бұл еңбекте қимыл есімі сабақтас құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерін байланыстырушы форма ретінде қалай берілгендігіне және алдыңғы еңбектерден несімен өзгешеленетіндігіне назар салайық:

«Қимыл есім формаларынан сабақтас құрмалас сөйлемдерді құруға қатысатындары ретінде бұл тұста –*у*, –*ыс*, –*іс* тұлғаларын атаймыз.

–*ыс*, –*іс*, –*с* тұлғалы қимыл атауы (күліс, атыс) тәуелденіп көмектес септік жалғауын жалғап, бағыныңқы компоненттің баяндауышы ретінде жұмсалады да (*барыс–ы –мен*) бағыныңқы компонентті мезгілдік қатынасқа түсіреді. Жүк түсісімен, оны қоймаға тасыдық. Күн шығысымен, бұлт ыдырай бастады.

Бұл конструкцияларда бағыныңқы компонент бір оқиғаны басыңқы хабарлаған оқиғаның басталуына, жүзеге асуына мезгілдік меже ретінде атайды.

Қимыл есімдер етістікті предикативтік қызметке жетудің негізі болған.

Қимылды атайтын сөздер есім ретінде тәуелдік жалғауды қабылдап баяндауыш қызметінде бастауышпен грамматикалық (предикативтік) байланысқа түскен.

–*у* тұлғалы қимыл есім (сөйлеу, жүру) үшін септеулігін қатыстырып, бағыныңқы ком-

поненттің баяндауышы ретінде жұмсалады да, бағыныңқы компонент пен басыңқы компонентті мақсат мағыналы қатынасқа түсіреді.

Күзетші сезіп қалмау үшін, біз жыраның ішімен еңбектеп кеттік

(Қ. Қайсенов). *Су тегіс жайылу үшін, сушы оны шелдеп жүргізді. Затында баланы жек көргендіктен емес, ерімен екі ортасындағы жібектей нәзік махаббат жібі үзілмеу үшін, екі жанды бір-біріне қоса берген иманнан да ізгі махаббатқа басқа бір жан келіп, жік салмау үшін, бала болмауын тілеп еді Шолпан (М. Жұмабаев).*

Бұл конструкцияда бағыныңқы компонент басыңқы компонент атаған оқиғаның болуына, жүзеге асуына себеп, мақсат болатын оқиғаны, іс- әрекетті хабарлайды» [3, 88-89].

Еңбекке жіті назар аударғанда байқайтынмыз, авторлар қимыл есімінің сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметінде жұмсалатынын дұрыс көрсеткенімен, қимыл есімінің тек үшін шылауымен түйдектеліп келіп, баяндауыш болатынын айтумен ғана шектеледі.

Қимыл есімдері сабақтас құрмалас сөйлемдердің баяндауышы болуы үшін, оларға түрлі шылаулар түйдектелуі қажет. Жинастырған материалдарымыз негізінде қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалуына қатысып, қимыл есімдеріне түйдектелетін 11 көмекші сөзді (*үшін*, *қатар*, *түгіл*, *себебі*, *себебі*, *басқа*, *бірге*, *бұрын*, *гөрі*, *орнына*, *боп*) анықтадық. Енді әр көмекші сөзді жекелеп, мысалмен дәлелдейік.

***үшін* шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер**

Сәкен оны күн сайын қырып, орны көгеріңкі көрінбеу үшін, аздап қоңырлау түсті опа жағатын (С. Мұқанов). Үшеуі көзге түспеу үшін, айналасы тақтаймен қоршалған құрылыс алаңының тұсынан әдейі ары қарай өтіп кетті де, аздан соң соң жан жағын жіті- шалып алып, қайтадан кері бұрылды (М. Гумеров). Бұйрығын орындай алмаған құлы енді тірі куәге айналмас үшін, ханның әдейі өлтіргенін екеуі бірдей ұққан. Құлағуды жергілікті ел ықпалына түсіп кетпес үшін, будда монахтары – ұйғырлардан, тібеттіктерден, қытайлықтардан құрылған кілең сенімді адамдармен қоршаған. Исан– Бұғының орнына өзінің туған құдасы Жұныс сұлтанды отырғызу үшін, әрине Әбусейіт әскерін аямайды. Екі көз бірін-бірі шұқымас

үшін, алла–тағала ортасына мұрын жаратыпты (І. Есенберлин).

қатар шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Жалғаулықтар салалас құрмаластың сыңарларын өзара ұштастырып байланыстырумен қатар, олардың арасындағы мағыналық қатынастардың айынырақ білінуіне де қызмет етеді (Қазақ тілінің грамматикасы). Кітап материалдарынан сол заманғы Батыс Қазақстан тұрғындары тілінің, әсіресе фонетикалық және морфологиялық сипатын білумен қатар, жазба тіл мен сөйлеу тілінің арасындағы кереғарлықтың дәрежесі туралы толық мәлімет алуға болады (М.Томанов).

түгіл шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Түгіл шылауының тіркесімділік қабілеті туралы академик Р. Сыздық былай дейді: «Кейбір тіркестер –мақ тұлғасымен қолданылуға бейім болып қалыптасқан. Мысалы, түгіл сөзі көбінесе –у дан гөрі, –мақ жұрнақты тұлғаны қалайды: бармақ түгіл, көрмек түгіл т.б»[4, 254].

Түгіл шылаулы сөздер екі жағдайда жұмсалары. «Байтал түгіл бас қайғы» (мақал) осында байтал түгіл түйдекті тіркесі жай сөйлемде анықтауыштық қызмет атқарып тұр. Енді мына сөйлемдерге назар аударайық: Оны Дәшті Қыпшақ жеріне **жібермек түгіл**, бүкіл Мауреннахрдың өзіне қауіп туғызамыз. Енді Мұхамед-Мазит-тарханның **қойнына сыймақ түгіл**, өзін жұтуға ыңғайланған жайы бар. Қазақ қолдарын **қумақ түгіл**, «байтал түгіл бас қайғының» кебіне ұшырап, көтерілісті басу үшін, Чжао Хой әскері кейін шегінген (І. Есенберлин).

Осы сөйлемдердегі **қимыл есімі+ түгілі** шылаулы түйдекті тіркестерде пысықтауыштық қызметен гөрі баяндауыштық қызметі басым. Әрине сабақтас құрмалас сөйлемде есімше, көсемшедей дәрежеде **қимыл есімі+ түгілі** түйдекті тіркесінде ондай дәрежеде болмағанымен, бұл түйдекті тіркесті бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы деп қабылдау орынды.

себебі шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бұған айрықша мән берілуінің себебі, біріншіден, осымен көктемгі егіс науқанының қарбаласы аяқталғалы тұрса, екіншіден, жаңағы гектар жерге тоғайдан табылған бидай себілгелі отыр (М. Гумеров).

басқа шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Әйгерім әнді соншалық ықыласты ынталы тыңдаудан басқа, өзі айтуды да жақсы көретін (М. Әуезов).

бірге шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Қазіргі заманғы лингвистика ғылымы тіл-тілдердің бір-бірінен өзіндік ерекше заңдылықтар арқылы ерекшеленіп, оқшауланумен бірге, олардың көпшілігіне тән ортақ заңдылықтардың да бар екендігін дәлелдеп отыр

(М. Томанов). Осы сияқты оқиғаларды естігенде, Мәкен басқаларға **айтумен бірге**, әсіресе Жәмешке көп өсиет сөйлеп, қашатын қыздарды «бұзылған қыз» деп «ата-анасының туысы кемдігінен» - деп мінейтін (М. Әуезов). Соңғы уақытта Қабыштың көңі-лінде қолына түспей алыстап кеткен сұруды **арманмен сүюмен бірге**, үлкен намыспен жеккөру де бар еді (М. Әуезов). Балаларымыздың **санын көбейтумен бірге**, сапасын нықтауымыз керек (А. Қыраубаева).

себепті шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Физиологиялық әсері бірдей болмауы себепті, жаңа жасанды дәрілер ауру қоздырушы микроорганизмдерді тез жойып жібереді («Жұлдыз» журналы). Кейбір жолдастар келмеуі себепті, жиналыс болған жоқ («Жұлдыз» журналы).

гөрі шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Алайда таяу тұрған Қазан, Ноғай, Қырым хандарына **бағынудан гөрі**, Еділ, Жайық бойын жайлаған рулар, алыс болса да, ғасырлар бойы жауларына бірге аттанған, тілі, тағдыры, шаруашылығы бір қазақ хандығына қосылуды таңдаған. Мауреннахрдағы Моғол, Жағатай тархан, мырза, **әмірлерін күшейтуден көрі**, Мұхамед-Шайбани мен Махмуд-Сұлтанды өз жағына шығарып, аналарға қарсы пайдалануды дұрыс көрген. Тастай түйінген бұл шаһарларға шабуыл жасап, **орынсыз қырылудан гөрі**, алдыменен Дәшті Қыпшақтағы рулардың басын біріктіріп, мықты әскер құра білу шарт (І. Есенберлин).

бұрын шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Халықты билеместен бұрын, ең алдымен ордаңды билей біл. Сол ат-тон айыбымды берместен бұрын, басқа бір өтінішім бар. Сыр бойының ызғарлы қара суығы **басталмас**

бұрын, Жоңғар шапқыншылары Түркістан шаһарын қоршады, Елишбек басқарған қала халқы нартәуекелге бел буып қаланы қорғап бақты (І. Есенберлин). Қажымұқан қасқыр жайын **әңгімелеуден бұрын**, сөзді әрірек бастады (С. Мұқанов).

орнына шылаулы сабақтас құрмалас сөйлемдер

Бұл жерге келгенде өлеусіреген жүрекпен ақырын ғана иек қағудың орнына, Ғаббас хатты бір жолдасына лақтырып тастап, сақылдап күліп еді (М. Әуезов). Оның үстіне Мәдина қастарына қалғанда, бұлар бозбала міндетін атқарып, оны көңілдендіріп, күлдіріп отырудың орнына, өзара түспалмен сөйлесіп, әркімді қағытқандай болып күлісе берген соң, Мәдина қарсы келе жатқан бір тоташты көріп: -Райхан!- деп, қазақтың екі көңілсіз жігітінен құтылғанына қуанғандай, бөлініп жүгіріңкіреп, күліп кетіп қалды (М. Әуезов). Жасы үлкен еркектер амандасқанда, ауылдағы әйелдер «шүкір» деудің орнына, әдетте ұяла қымсынғандай «шү...» дей салғанмен, артыниша ашық-жарқын сөйлесе береді (М. Гумеров).

боп көмекші етістікті сабақтас құрмалас сөйлемдер

Сондықтан да Тәуке Россиямен қарым-қатынасын жақсартып, оған **арқа сүйемек боп**, бірнеше рет әрекет еткен. Енді аламандықты тастап, бір кезде өзін өлімнен құтқарған нағашы жұртына **қосылмақ боп**, қасындағы жүзге таяу серіктерімен, бес жасар баласын алдына отырғызып, Гүлбаһрам-Сұлтан-Бегім сұлуын ертіп жолға шыққан. Жаңа соққан алдаспанын **сынамақ боп**, сұлтан шатырының алдында бір құшақ жас тобылғыны шапқылап тұрған. Бұл кезде Египетке Шығысынан монгол шапқыншылары төнсе, он екінші ғасырда

ұрыста жеңілгеніне қарамай, батыс жағынан таяу Шығысты әліде болса **өзіне бағындырмақ боп**, кресшілер шабуылға шыққан— ды (І. Есенберлин).

Қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу формаларына жинастырған мысалдарымыздан мына бір жайды байқадық: Осы уақытқа дейін қимыл есімдерінің бағыныңқы сыңардың баяндауышы болу үшін, шылау, не шылау мәндес сөздермен түйдектеліп келетіндігі айтылып келді. Бірақ қимыл есімдерінің мүмкіншілігінің кеңдігі соншалық, олар кей ретте өздері тұрып та бағыныңқы сыңардың баяндауышы қызметінде жұмсала алады. Мұндай қабілет қимыл есімінің барлық тұлғаларына тән емес. Тек **–ыс** (**–іс**, **–с**) жұрнақты түрі ғана жеке тұрып сабақтас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы болу мүмкіндігіне ие. Ал **–у** (**–уу**, **–уу**) және **–мақ** (**–мек**, **–бақ**, **–бек**, **–пақ**, **–нек**) жұрнақты тұлғалары мұндай қасиетке ие емес.

–ыс (**–іс**, **–с**) жұрнақты түрінің бұндай қабілетке ие екендігін профессор Қ. Есеновтың еңбегінен де аңғарамыз: Абай Дәркембайдың құшағынан **шығысымен**, өзге екеуді енді ғана **таныды** (М. Әуезов). Сұлтанмахмұт ертеңгі шайын ішіп **болысымен**, Қарағашты жағалап отырып Ыдырыс қожанікіне **келді** (Д. Әбілов). Бірақ ғалым бұндай сөйлемдерді сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарына жатқызбай, оралымдар деп таниды. [5, 165-167].

Жинастырған мысалдарымыз негізінде қимыл есімдеріне 11 көмекші сөздердің түйдектелетіндігін анықтадық. Оларды салыстырмалы сызбаға түсірсек, төмендегідей көрініс шығады:

ҚИМЫЛ ЕСІМІ	С. Аманжолов	Т. Сайрамбаев, Б. Сағындық	Р. С. Әмір Ж. Р. Әмірова	Т. Сайрамбаев, А. Хасенова
	қарай	үшін	үшін	үшін
	лайық			қатар
	таман			бұрын
				басқа
	бола	себеңті		боп
	шейін			себеңті
	бірге			себебі
	алдында			түгіл
	орнына			орнына
				гөрі
		бірге		

Зерттеу жұмысымызда қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу формаларын шығарып, мысал арқылы дәлелдеуге тырыстық. Жұмысымызды қорытындылай келе, қимыл есімді «сабақтас құрмалас сөйлемдер» атты тақырыпта жүргізген зерттеуіміз негізінде мынадай тұжырым жасай аламыз:

Біріншіден, қимыл есімдері бұрын тек сөз тіркесіне қатысты болса, енді олар сабақтас құрмалас сөйлемге де қатысты. Қимыл есімдері де бағыныңқы сынардың баяндауышы қызметінде шылаулармен түйдектеліп, ішінара өзі (тек – *ыс*, - *іс*, - *с* тұлғасы) жұмсала алады.

Екіншіден, оларды сабақтас құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдерін байланыстырушы форма ретінде жеке бөліп қарастыру қажет. Себебі, оның өзіне тән жасалу формалары бар. Олардың жұмысымызда 11 түрлі жолын көрсеттім.

Үшіншіден, ол форма негізінде екі компонент арасында туатын мағыналық қатынас бар.

Осындай белгілерін ескере отырып, қимыл есімдерін мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемнің аясында қалдырып қоймай, есімше, көсемше, шартты рай қатарларына қосатын кез жетті.

Қазақ тіл білімінің аясын кеңейтетін бұндай

құрылымды ескерусіз, атүсті қарағаннан ұтарымыз жоқ. Қимыл есімді сабақтас сөйлемдер тіліміздің барлық функционалдық стильдер қабатында кездесетіндігіне жинастырған мысалдарымыз арқылы көз жеткіздік.

Қазақ ғалымдарының ішінен қимыл есімі арқылы құрмаласқан сабақтас құрмалас сөйлемдерді алғаш көрсеткен ғалым С. Аманжолов болса, кейіннен осы пікірді ғылыми айналымға қосуды көздеп, маған бағыт берген ұстазым Т. Сайрамбаев болды. Бұндай сөйлемдерді С. Аманжолов «тұйық етістік арқылы жасалатын сөйлемдер» деп атаса, «қимыл есімді сабақтас құрмалас сөйлемдер» деген атауды берген ұстазым, профессор Т. Сайрамбаев болатын.

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994, – 320 б.

2. Сайрамбаев Т., Сағындық Б. Құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: Қазақ Университеті, 2007, – 137 б.

3. Әмір Р.С., Әмірова Ж.Р. Құрамалас сөйлемдер қазақ тілінің грамматикалық, функционалдық жүйесінде. – Алматы: Қазақ Университеті, 2009, – 122 б.

4. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі (лексикасы мен грамматикасы). Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1968, – 334 б.

5. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1974, – 197 б.

* * *

В статье рассматривает особенности сложноподчиненных предложения в казахском языке, образованных с помощью модели «*қимыл есімі+шылау*».

* * *

In the article A. Khasanova examines the features of complex sentences in the Kazakh language, composed by the model «*қимыл есімі+шылау*».